

מגילת אסתר החדשה והקדוש שמ"ר

גלגול סיפורה של עלילת דם בתרבות יידיש הפופולרית

"מגילת אסתר החדשה" מציגה היפוך מלא כמעט של התפקידים המסורתיים. לא רק שאסתר אינה גואלת את עמה, אלא היא גורם זה, נערה נוצרייה הממיטה עליו אסון ומנסה אותו בניסיונות. אף מוריץ, הנער שחזה במאורעות למעשה ומגלם את תפקיד מרדכי היהודי, אינו נאמן לעמו כפי שאמור הוא להיות. הוא כורת ברית עם האנטישמים ומתחיל לפעול כסוכנם.

נחום מאיר שייקביץ' (1850-1905), המוכר יותר בשם העט שבחר לעצמו – שמ"ר – הוא שם דבר בספרות יידיש. הספרונים והספרים הרבים שכתב כללו, בין היתר, סיפורי הרפתקאות, מעשיות אהבה, סיפורי שכר ועונש, סיפורי ז'אנר על צביעות דתית ועוד. סגנונו המגורמן והמאולץ, בשילוב דיאלוגים מנופחים ובלתי-מציאותיים, נהפך במהרה לסימן היכר של כתיבתו, ובשל הצלחתו הרבה היה גם מושא לחיקוי. שמ"ר חשף את קהלו לראשונה לאלמנטים הטיפוסיים של ספרות הרומנטיקה, בגוון הסנטימנטלי ביותר שלה, ובכך הרחיב את הרפרטואר של ספרות יידיש. הפופולריות שלו הורגשה גם בתיאטרון. בהשראת "אבי תיאטרון יידיש" אברהם גולדפאדן, החל שמ"ר ב-1881 לחבר מחזות ולהעלותם על הבמה, וביניהם עיבודים של ספריו בפרוזה אך גם יצירות מקוריות שכתב לתיאטרון.

פרשה ידועה לשמצה בספרות יידיש קשורה אף היא לדמותו של שמ"ר. שלום עליכם פרסם כתב אישום חריף על יצירתו של שמ"ר, שנודע בשם "שמ"רס מישפט" (משפטו של שמ"ר). המשפט הפיקטיבי-ספרותי שביים שלום עליכם דן את ספריו הקלילים והפופולריים של הנאשם לגניזה, ועל מחברם נאסרה כתיבה נוספת. לאחר ש"נחרץ דינו" עזב שמ"ר ב-1888 את האימפריה הרוסית והיגר לארצות הברית, ושם המשיך בפועלו הספרותי. בתקופה זו לקח חלק במה שכונה "מגפת הספרונים" (העפֿטן-עפידעמיע) – עלייה חדה בתפוצתן של יצירות ספרות "זולות", שהגיעה לשיאה בעשור האחרון של המאה ה-19.

ב-1884, ארבע שנים לפני שעזב את רוסיה, חיבר שמ"ר את המחזה "עלילת הדם האיומה של טיסה-אסלר (בהונגריה) או מגילת (שוימושי) אסתר החדשה" (דער שרעקליכער בלוט-בלבול פֿון טיסאַ-עסלאָר [אין אונגאַרען] אָדער די נייע מגילת אסתר [סאַלימאַסי]). המחזה פורסם לראשונה באודסה, אך הוא מוכר רק בגרסתו המודפסת, ובניגוד למחזות אחרים של שמ"ר, לא ידוע מתי והיכן, אם בכלל, הועלה על הבמה. ב-1887 הוצג בניו יורק מחזה שכותרתו זהה, "דער שרעקליכער בלוט-בלבול פֿון טיסאַ-עסלאָר", אך יצירה זו מיוחסת למחזאי משה איש הלוי הורוויץ (המוכר יותר בשם העט פרופסור הורוויץ [1844-1910]), ולא לשמ"ר. המחזה נחל הצלחה בקרב הקהל הניו יורקי, וירד מהבמה רק ב-1890. קשה לדעת אם זה היה עיבוד ליצירתו המקורית של שמ"ר, כי בשנים הללו גנבה ספרותית של נושאים וחומרים, שלא לדבר על עיבוד חופשי של יצירות ידועות, היו שכיחים למדי בקרב סופרי יידיש רבים.

עלילת הדם בכפר ההונגרי הקטן טיסה-אסלר (טיסאַעסלאָר, Tiszaeszlár) עצרה את תאוצת האמנציפציה של יהודי הונגריה שהחלה עם מתן שוויון הזכויות ב-1867. עלילת הדם ביטאה את הפער בין שאיפותיה של הקהילה היהודית לאינטגרציה לבין מוכנותה המוגבלת של החברה ההונגרית לקלוט אותם ולראות ביהודים אזרחים שווי מעמד. ראשיתה בכפר קטן בדרום-מזרח הונגריה, על שפת נהר טיסה (Tisza), השני בגודלו בהונגריה. ימים אחדים לפני פסח 1882 הואשמו יהודי הכפר ברצח למטרות פולחן של נערה, משרתת, בת 13, כביכול במהלך התכנסותם לרגל שבת הגדול. מהומות פרצו בכל רחבי הארץ; חנויות יהודיות נבזזו, יהודים נתפסו והוכו. היצרים לא נרגעו גם עם תום ההליך המשפטי, שבו הוכחה חפותם המלאה של היהודים. נדרשה התערבות של צבא האימפריה האוסטרו-הונגרית ותקנות מיוחדות להגנה על הסדר.

במהלך המשפט סיקרו עיתונים רבים באימפריה האוסטרו-הונגרית ומחוצה לה את המאורעות. עיתונות יידיש הצטיינה בכך במיוחד, ואחד השירים שהתפרסמו בה התייחס לעלילה באופן פרודי-סאטירי, תוך הבלטת הפן הקומי והאבסורדי. לאחר תום המשפט הופיעו כמה עיבודים ספרותיים ביידיש של סיפור המעשה, אך המופר ביניהם היה ללא ספק מחזהו של שמ"ר.

"מגילת אסתר החדשה" הייתה חידוש לא רק בספרות יידיש, אלא גם ביצירתו של שמ"ר. המחבר בחר במסגרת ייחודית: אולם הדיונים בבית המשפט, שבו מאשימים ונאשמים נפגשים ומתכתשים. בניגוד להאשמות שהוטחו בשמ"ר על יצירת דמויות וסיטואציות זרות לקורא היידיש, הפעם הוא התמקד בדמויות היסטוריות ובאפיזודות מתועדות. הרקע הביורוקרטי עוזר לשמור על המתח הדרמאטי לאורך המחזה והניע את העלילה קדימה, בעוד המסגרת הדיאלוגית והחקירתית הצליחה להעלות על פני השטח את העמדות המוסטרות ומעוררות המחלוקת שהנפשות הפועלות היו מעדיפות כביכול להחביא מעיני הקורא.

סביר להניח ששמ"ר נעזר בכמה מקורות זמינים. במהדורה הראשונה של המחזה נכללו שלושה ציורים של הגיבורים הראשיים במאורעות, אסתר שוימושי (סאַלימאַסי) לפי נוסחו של שמ"ר, הילדה שנעלמה ושגופתה נמצאה מאוחר יותר בנהר טיסה, יוסף שרף (יוזף במחזה), השמש בקהילת אסלר, ששימש מסייע עיקרי בביצוע הרצח, ומוריץ שרף, בנו

הצעיר של יוסף. כתב האיטום שהוגש נגד יהודי טיסה-אסלר הסתמך ברובו על עדותו של הנער מוריץ, שהיה עד למאורעות.*

שמ"ר הקדים למחזה מסה מלומדת, ובה ניסה בין השאר לענות על השאלה מדוע בחר לעסוק בפרשה בצורת מחזה ומדוע מחזהו הוא מעין מגילת אסתר חדשה. המחבר מגיע למסקנה כי הגיבורים היו חסרי ישע ביחס לאירועים שסבבו אותם, קרבנות של הסביבה התרבותית-היסטורית, לכודים בתפקיד החברתי שנאלצו לשחק עד שנחרץ גורלם. שמ"ר מחדד את המאפיינים של הסביבה התרבותית, שלא התקיימו לדבריו בתקופות ובמקומות אחרים. הונגריה של שלהי המאה ה-19 מוצגת כמקום נאור, שבניגוד לאימפריה הרוסית נהנו בו היהודים משוויון זכויות. ובכל זאת עלילת הדם אינה צריכה להפתיע אותנו, טוען שמ"ר, שכן דרושה "אמנציפציה הפוכה", כלומר הלא-יהודים צריכים לעבור כברת דרך כדי להיפרד מאמונותיהם הטפלות. שמ"ר מבקר גם את גישת "על הנסים" של היהודים: הם מבליים את זמנם בתודה לאל המושיע, בעוד שעליהם למרוד במסורת זו ולשכתב טקסטים מקובלים על מעשה הגאולה, וביניהם מגילת אסתר.

גם המסגרת הצורנית שבה בחר שמ"ר ליצירתו מצטיינת במאפיינים חריגים. במרכז "המגילה" שלו עומדת דמותה של אסתר (שוימושי), הנערה הנוצרית שעקבותיה נעלמו. דמות זו, ששמה מופיע בכותרת המחזה, לא רק שאינה מופיעה במחזה, אלא ששמה מוזכר רק בהקשר לעדויות הנוגעות לגופתה שנמשתה מהנהר. כאן, "אסתר" היא העילה לרדיפת היהודים ולא להצלתם. מרכיב זה מוסיף מידה של קומיות למחזה, אך החלטתו של שמ"ר להעמיד במרכז היצירה את הנערה שאינה נראית מכוונת. כפי שהקורא מגלה במהרה, "מגילת אסתר החדשה" מציגה היפוך מלא כמעט של התפקידים המסורתיים. לא רק שאסתר אינה גואלת את עמה, אלא היא גורם זר, נערה נוצרית הממיטה עלי אסון ומנסה אותו בניסיונות. אף מוריץ, הנער שחזה במאורעות למעשה ומגלם את תפקיד מרכזי היהודי, אינו נאמן לעמו כפי שאמור הוא להיות. מוריץ הוא שותפו של הקטגור. בעדותו הכוזבת מספר מוריץ כי ראה במו עינו, מבעד לחור המנעול בבית הכנסת, את היהודים, וביניהם אביו, משספים את גרונה של הנערה אסתר. במשך הדיונים אף טוען מוריץ כי העלה את הנושא בארוחת הערב בבית משפחתו, ואמו החורגת ואביו אסרו עליו להזכיר שהיה עד לו. הילד היהודי מתמרד נגד ציווי ההורים, כורת ברית עם האנטישמים ומתחיל לפעול כסוכנם. בקטע קטן, בנקודת השיא של הדרמה, מעומת האב עם עדותו של בנו:

יושב הראש: (ליוסף שרף) מה יש לך לענות על זה?

שרף: (בזעם) לוי יכולתי הייתי קורע את השקרן לגזרים. (למוריץ) אתה זוכר את מה

שכתוב בתורה? כבד את אביך ואת אמך!

מוריץ: לא למדתי את התורה!

שרף: כן למדת את התורה! בדיוק כאן בנירדהזה [Nyíregyháza, עיר במזרח הונגריה].

אני שילמתי למלמד בשבילך!

* התמונות שצורפו למחזה ניטלו מספרון שיצא בווינה ב-1883, עם תום ההליכים, והתבסס בין היתר על זיכרונותיו ועדותו של האב, יוסף שרף, ועל דיוקנאות שצוירו במהלך הדיונים.

יושב הראש: מוטב שתדבר על דברים יותר חשובים!
 שרף: אדון יושב הראש, אני מבקש להישאר לבד עם מוריץ כדי להוציא ממנו את כל האמת.
 יושב הראש: כיצד אוכל לאפשר לך להדיח את הנער למסור עדות שקר? (הקהל צועק)
 שרף: מוריץ, תסתכל בעיניי! (מוריץ נועץ את מבטו באדמה ואינו מסוגל לדבר). אתה לא מתבייש לשקר לי ככה בעיניים?
 מוריץ: לא, אני לא מתבייש!
 שרף: לימדו אותך להגיד דברים שכאלה?
 מוריץ: לא. אמרתי מה שראיתי.
 אטווש (סנגור): אתה נשבע שאף אחד לא שם את המילים בפיך?
 מוריץ: כן, אני נשבע.
 שרף: כן! אז אני שקרן?
 מוריץ: (אחרי הפסקה ארוכה) כן, אתה שקרן.

בקטע זה של הדרמה אפשר לחוש ממש במתח שבין האב לבן. עם כניסתו של מוריץ לאולם הדיונים יורק מישוהו מהקהל בפניו, מקלל ומגדף אותו. בדיאלוג שמתפתח בין האב לילד קשה מאוד להזדהות עם אחד מהצדדים. באמירות שמטיחים השניים זה בזה לאורך העימות בבית המשפט מאשים כל צד את זולתו בשקר, במרדנות ובאלימות. בהמשך השיחה מתחוורת תמונה עגומה של אלימות משפחתית ושל חוסר-יכולת מצד האב לראות בבנו קרבן של אותו הליך זדוני המתנהל נגד יהודי הכפר. בנו של שרף נחטף ממשפחתו בתחילת ההליכים כדי להכריחו להעיד עדות שקר בגנות מנהגי היהדות, ומוריץ אינו מהסס לעשות זאת. הגיבור החיובי היחיד במחזה הוא בא-כוחם של הנאשמים, הברון קארול אטווש (Károly Eötvös, 1842-1916), שמפריך בנאומו הפתטי והגרנדיוזי את עדותו של הנער.

עיבודים דתיים בידיש של מאורעות טיסה-אסלר בידיש אימצו, בדומה למחזהו של שמ"ר, את הסיפור ההיסטורי בשינוי פרטים שונים, מתוך רצון להפיק מן המאורעות מוסר השכל הולם. בעיבוד שפורסם בסמוך לאירועים, מוריץ מתאהב באסתר אך הוריו אוסרים עליו להיות בקשר עם הילדה הנוצרייה. מוריץ מבקש לנקום בהוריו ובמסורת הדתית שמנעה ממנו להתאחד עם אהובתו, ומכאן עלילת הדם. מחברו של הספרון אף מוסיף, כמעין מוסר השכל, כי לאחר המשפט נסע מוריץ לאמסטרדם ללמוד ליטוש יהלומים, ויום אחד איבד את העין שבה טען כי ראה את רצח הנערה מבעד לחור המנעול. על פי טקסטים דתיים אחרים, יהודי טיסה-אסלר סבלו מרדיפה מפני שיוסף שרף פטפט פעם עם אמה של אסתר בהיסח הדעת ואמר לה שבכפרים שבהם דווח על נערה נוצרייה שנעלמה נפל החשד על היהודים. בגילוי זה חָטא יוסף שרף בחטא החמור של לשון הרע על עמו. בנוסח חרדי של עלילת הדם שיצא לאחרונה (2014) מתוארת יצירתו של שמ"ר כטקסט בסיסי וסמכותני של הסיפור, ובכך מועלה המחזה למדרגה של מקור חשוב – כמעט כמגילת אסתר אותנטית חדשה.